

KUML 1982
-83

KUML¹⁹⁸² -83

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

Jysk Arkæologisk Selskab, Århus 1984

OMSLAG: Tybrind vig, dekoration på åreblad.

Udgivet med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd

Redaktion: Poul Kjerum

Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Skrift: Baskerville 11 pkt.

Papir: Stora G-point 120 gr.

Copyright 1984 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-00-86503-3

ISSN 0454-6245

INDHOLD/CONTENTS

<i>Olaf Olsen: Elna Møller. Worsaae-Medaillen</i>	7
Elna Møller. The Worsaae-Medal	9
<i>Søren H. Andersen: Mønstrede åreblade fra Tybrind vig</i>	11
Patterned oar blades from Tybrind vig	28
<i>Jens Jeppesen: Funktionsbestemmelse af flintredskaber.</i>	
Slidsforsanalyse af skraber fra Sarup	31
Determination of flint implement function. Wear analysis of scrapers from Sarup	56
<i>Torsten Madsen og Jens Erik Petersen: Tidlig-neolitiske anlæg ved Mosegården.</i>	
Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum	61
Early Neolithic structures of Mosegården, eastern Jutland. Regional and chronological differences in the Danish Early Neolithic	111
<i>Klaus Ebbesen: Yngre neolitiske tap-stridsøkser. Nyt lys på enkeltgravstiden</i>	121
Younger Neolithic shaft-tongued battle axes. New light on the Single Grave Culture	133
<i>Peter Rowley-Conwy: Bronzealderkorn fra Voldtofte</i>	139
A new sample of carbonized grain from Voldtofte	147
<i>Karin Levinsen: Jernets introduktion i Danmark</i>	153
The introduction of iron to Denmark	164
<i>Erling Benner Larsen: Værktøjsspor/På sporet af værktøj. Identifikation og dokumentation af værktøjsspor, – belyst ved punselornamenterede genstande fra Sejlflod</i>	169
Tracing the tools by their traces. Identification and documentation of tool traces – illustrated through punch-decorated objects from the Early Germanic Iron Age	179
<i>Helge Brinch Madsen og Leif Chr. Nielsen: Nørre Vosborg. En kvindegrav fra ældre vikingetid</i>	181
Nørre Vosborg. A woman's grave from the Early Viking Period	194
<i>Lise Bender Jørgensen: Tekstilerne fra Nørre Vosborg</i>	197
The Textiles from Nørre Vosborg	202
<i>Erling Johansen og Aslak Liestøl: Kong Haralds »mishandlede« Jellingsten</i>	205
King Harald's "mishandled" Jelling Stone	211
<i>Johan Lange: Danmarks bod (TanmarkaR böt). Et nyt tolkningsforsøg</i>	213
TanmarkaR böt. A new interpretation	218
<i>Niels Åge Nielsen: Nyt om Hemdrup træpind</i>	219
The Hemdrup stave again	221
<i>Peter Pentz: Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug</i>	223
Our old church porches and their former use	244
<i>Jesper Laursen: Fortidsminder i Århus skovene</i>	253
Prehistoric monuments in the Århus forests	262
<i>Niels Abrahamsen: Arkæomagnetiske forsøg med rekonstruerede teglovne</i>	265
Archaeomagnetic experiments on reconstructed kilns	277
<i>Tage E. Christiansen: Bygningen på søndre Jellinghøj. En berigtigelse</i>	279
A correction. The construction of the southern Jelling mound	283
<i>Jysk Arkæologisk Selskab</i>	285
<i>Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond</i>	287

VORE GAMLE VÅBENHUSE OG DERES TIDLIGE BRUG

Af Peter Pentz

Kernen i langt de fleste af Danmarks landsbykirker stammer fra den tidlige middelalder. Når man i dag betragter disse kirker, er denne kerne – oftest bestående af kor og skib – mere eller mindre skjult af en eller flere tilbygninger. Disse tilføjelser til kirkebygningen er resultatet af forskellige perioders byggeaktivitet i løbet af de mange år, der er gået siden kirkens første grundsten blev lagt, og da man byggede dem, var man helt på det rene med, hvorfor man gjorde det. – Senere tiders ændrede behov har imidlertid givet tilbygningerne andre funktioner, således at de kan varetage funktioner vidt forskellige fra dem, der oprindeligt var grunden til, at de blev opført.

Blandt kirkernes tilføjelser er våbenhuset nok den almindeligste, og ingen andre tilbygninger end netop våbenhusene har tiderne igennem måttet give plads for forskellige perioders forskellige ønsker.

I Danmark findes våbenhuse fra alle perioder, siden de første stenkirker opførtes, og da reformationen indførtes i 1536, havde så godt som alle sogne et eller flere våbenhuse ved den lokale kirke.

Reformationstidens bibeloversættere var derfor heller ikke i tvivl, da der skulle findes en dansk betegnelse for de jødiske templers forgårde. Man valgte det for danskerne velkendte ord *våbenhus*. De første danske bibler var oversættelser fra tyske udgaver, i de latinske havde man brugt ordet *atrium*, der fra at være betegnelsen for en forhal i den romerske privatbolig, også blev betegnelsen for forgården ved den oldkristne basilika. Her kaldtes atrium senere for »Paradis« og brugtes til begravelser (1).

Atrium har nu næppe noget med vore våbenhuse at gøre, idet atrium er et *åbent* område. Overdækket var derimod *narthex*, der betegner en egentlig forhal, eller i hvert fald et bislag til en kirke. Narthex forekommer i to former, endo-narthex og exo-narthex, hvor endo-narthex' funktion først og fremmest var at give plads til en trappe, der førte til gallerierne (hvilket jo umiddelbart leder tanken hen på vore hjemlige kirker med vestgalleri og adgang hertil fra tårnunderbygningen), mens exo-narthex nærmest var en forhal »mod gaden«, bl.a. beregnet til katekumenerne og de bodfærdige. Hvis man skal finde en stamfader til vore våbenhuse i den oldkristelige gejstlige arkitektur, må exo-narthex være det rimeligste bud (2).

Nu er det jo langt fra sikkert, at våbenhusenes forfader – hvis der overhovedet findes en sådan – skal søges indenfor den gejstlige arkitektur. Egentlige vindfang findes ved f.eks. Fyrkat-husene (3), og også ved de engelske »manor house«'s er de et almindeligt fænomen (4).

Hvad enten de danske våbenhuse har rødder i den gejstlige eller den verdslige arkitektur, synes det at være et faktum, at de tidligste danske kirker, trækirkerne, ikke havde våbenhuse. Ingen af de udgravede trækirker synes at have haft våbenhus, medmindre disse har stået på fodrem, og derfor ikke så let lader sig påvise arkæologisk. Det nærmeste man kommer et våbenhus er et eventuelt bislag ved Hørdums trækirke (5).

I den angelsaksiske kirkearkitektur kan der forekomme tilbygninger, der i dag fremtræder som våbenhuse. Den engelske kirkehistoriker Beda (død o. 735) bruger ordet »porticus« flere steder, f.eks. fortæller han, at den hellige Augustin, der missionerede og døde i England o. 600, på et tidspunkt blev gravet op af jorden, og »in porticu illius aqvionali decenter sepultum est« (6). Engelske arkitekturhistorikere kalder i dag disse tilbyg-

Fig. 1: Vederslöv gamle kirke – syd for Växjö i Småland – med trævåbenhus af uvis alder. Kirkens regnskaber går tilbage til 1682, og da stod våbenhuset allerede og havde reparation behov. Tegning af E. Ihrfors 1889. ATA Stockholm.

Vederslöv old church in Småland with a timbered porch, age unknown, but older than 1682. Drawing 1889 by E. Ihrfors.

ninger »porches« – våbenhuse –, men sagen er nok den, at disse angelsaksiske »porches« ikke er våbenhuse, men kapeller, der ofte senere er blevet omdannet til våbenhuse (7).

Våbenhuse, her forstået som egentlige tilbygninger til selve kirken (8), var ikke indeholdt i de danske romanske stenkirkers grundplaner; herom vidner dels de smukke indgangsportaler, og dels findes der ingen af de tidlige våbenhuse, der er bygget i forbandt med kirkebygningen. Men endnu i den romanske tid begyndte våbenhusbyggeriet, selv om kun få – vel lidt over en halv snes – er bevarede helt eller delvist. Af ung- og højgotiske er bevaret lidt flere, men stadigvæk også kun få. Den store masse af våbenhuse, op imod 1000, er bygninger fra tiden umiddelbart før og under reformationen, bygninger der vidner om, at byggeriet ikke gik i stå på reformationstiden. Disse senmiddelalderlige og renæssancevåbenhuse er ikke i forbandt med selve kirkens krop, heller ikke i de tilfælde, hvor kirken selv synes at være samtidig med våbenhuset. Her ville man have forventet, at der var lavet en fortanding på kirkeskibet under dettes bygning, til våbenhuset, men det er altså ikke tilfældet (9).

Mange af vore våbenhuse er i byggeteknisk henseende mindre veludførte end selve kirkerne, og mange af de senmiddelalderlige våbenhuse var i 1600-tallet – hvor vore bevarede kirkeregnskaber bliver talrige – i faldefærdig stand. Et sted kan man f.eks. læse, at våbenhuset var ved at falde sammen, »saa at man med lijfsfara gick dher igenom« (10), og det har sikkert ikke været et enkeltstående tilfælde.

Våbenhuse af træ må også have eksisteret (11), og kendes da også fra Sverige (fig. 1) (12), ligesom bindingsværksvåbenhuse også må have været almindelige, selv om vi ingen middelalderlige kender.

Våbenhusenes ofte dårlige kvalitet betød, at mange blev nedrevet. Talrige er efterretningerne herom, og lægges dette tal til de ovennævnte tusinde, er man oppe på et så stort antal, at man næppe begår nogen fejltagelse ved at formode, at praktisk talt alle sognekirker havde mindst ét våbenhus i slutningen af middelalderen (13). Bisp Jacob Madsen Veile noterer i slutningen af 1500-tallet i sin visitatsbog om kirkerne i Gudme og Seden, at her er »wabhens ingen«, og siden bispnen noterer dette så omhyggeligt, turde der være tale om undtagelser (14).

Geografisk er våbenhusene jævnt fordelt over hele landet. Ser man isoleret på de ældste våbenhuse, er de fordelt sådan, at hovedparten er på Sjælland (fig. 2), enkelte i Skåne, et par på Bornholm og et enkelt på Lolland. Fyn og Jylland har ingen romanske eller for den sags skyld før-sengotiske våbenhuse. Det ser altså ud til, at man har prioriteret våbenhuse højere i landets østlige dele; således er hvælv i våbenhuse ikke almindelige i Jylland, men derimod på Sjælland og i Skåne (15).

Mens middelalderlige våbenhuse er gængse i Danmark og store dele af Sverige og Finland, savnes de stort set i Norge. Bemærkelsesværdigt er

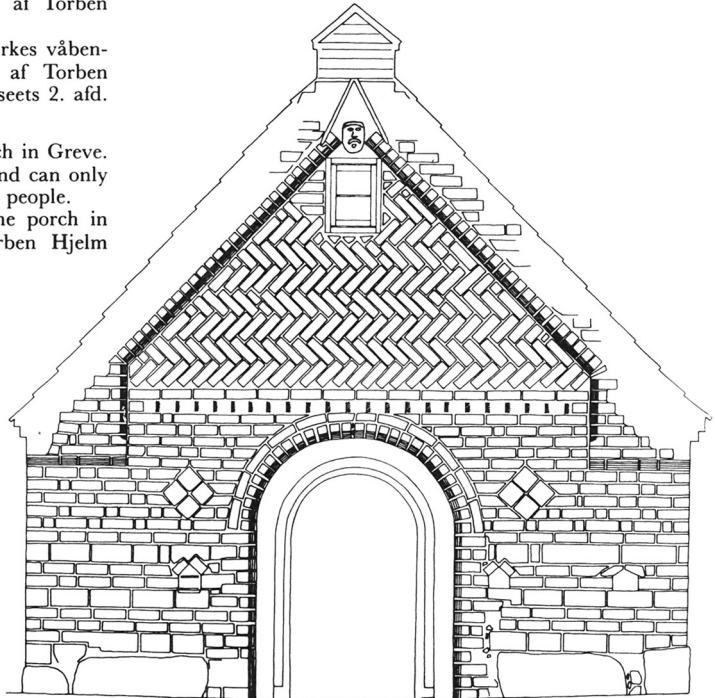

Fig. 2. a: Det romanske våbenhus i Greve. Det er lille og lavt og kan næppe have været beregnet for større forsamlinger. To nært beslægtede våbenhus' nordfacade. Udført af Torben Forf. fot.

b: Opmåling af Greve kirkes våbenhus' sydfacade. Udført af Torben Hjelm 1980. Nationalmuseets 2. afd. 1:60.

a: The Romanesque porch in Greve. It is small and narrow and can only have given room to a few people.
b: The north front of the porch in Greve. Drawing by Torben Hjelm 1980.

MÅL 1:20
0 1 2 MTR

det, at de gotlandske kirker totalt mangler våbenhuse, så meget desto mere fordi der både på Öland og på Bornholm findes endog romanske våbenhuse. At øen ingen senmiddelalderlige våbenhuse har, kan nok forklares ved, at øen i senmiddelalderen havde udspillet sin vigtige rolle i handelen, og øen derfor henlå i en slags »byggedvale«. En anden ting er, at kirkerne på Gotland er så store, at de kan have haft indvendige vindfang, sådan som nogle af dem har i dag. Endelig har øens kirker ofte store kirkegårdsportaler – »stigluckor« – som er små selvstændige bygninger, der kan have varetaget nogle af våbenhusfunktionerne. Sådanne stigluckor findes ganske vist også ved andre svenske kirker, der også har våbenhuse.

Oftest slutter våbenhusene sig til skibets sydportal, men våbenhuse ud for nordportalen er ikke ualmindelige. Sjældnere er de bygget uden på korsarme, tårne og kapeller (16). I et enkelt tilfælde slutter et våbenhus sig til kirkens kor, det er til gengæld et af de mest kendte, nemlig Oluf Mortensens ved Roskilde Domkirke. Våbenhuse ved kirkens vestgavl kan også forekomme (17).

Til opbevaring af våben

Selve betegnelsen *våbenhus* er jo en funktionsbetegnelse og kendes allerede fra middelalderen. F.eks. fremgår det i Næstveds Sct. Peders gavebog 1431, at »sexten mæntz witne at syndre capell, som staer bygd wet wabnhuset op, vet same kirke lyder til Skovcloster« (18). Fremover dukker betegnelsen jævnligt op.

Fig. 3: Træsnit fra Olaus Magnus. Bønderne knæler ved et alter, mens deres våben står i forrummet til højre. Ved et sådant træsnit skal man ikke forvente noget realistisk perspektiv, rummet til højre kan udmærket godt være et våbenhus.

A woodcut from Olaus Magnus. While kneeling at the altar, the parishioners have placed their weapons in the porch.

I Olaus Magnus fortælles i et særskilt afsnit om »De secreta positione armorum in atrio Ecclesiae« (19). Det fortælles, at bønderne plejer, især i fredstider, at lægge deres våben ved kirkedøren eller i våbenhuset (fig. 3). At det har været almindeligt at bære våben fremgår også af landskabslovene, hvor der er regler for behandling af sager, hvor kriminelle handlinger er begået med uforsigtigt anbragte våben (20). I stadsretterne derimod forbydes man at bære våben i byerne, men et sådant forbud kendes ikke i landskabslovene. Derfor måtte præsterne i midten af 1400-tallet også forkynde et forbud mod at bære våben i kirken og true overtrædere af dette forbud med kirkestraffe (21).

Selv om Olaus Magnus ikke er kendt som den mest pålidelige kilde, må man dog nok tro på ham i dette tilfælde. Om en så dagligdags ting ville han vel ikke skrive forkert, også selv om beretningen er skrevet for folk fjernt fra Norden.

Ordet »våbenhus« kan også forstås på en lidt anden måde, nemlig som *armatorium*, d.v.s. som et mere permanent opbevaringssted for våben. På Tøjhusmuseet opbevares et par 1400-talskanoner, som er indkommet fra Oldenswort kirke i Ditmarsken (22). 12.2.1530 tillod magistraten i Malmö, at Sct. Maria-Magdalenes kapel måtte bruges som »byssehus« (23). På Bornholm havde det åbenbart ligefrem været en tradition, at sognets våben lå i kirkerne, for i 1553 anklagedes slotsfogden på Hammershus – Bernt Krop – fordi han lod alle »bøszer, baade hagher og kaaberstøcke« flytte fra kirkerne til slottet. Fogden må have frygtet et oprør og tog åbenbart sine forholdsregler. Våbnene havde kirkerne »aff arildtz tiddtt haftt« til at »affuerge Landtzens fiender met« (24). Senere – i det andet årti af 1600-tallet – befalede, at man i kirkerne skulle lave skabe »med lås og lukkelse« til opbevaring af militærets geværer, så soldaterne ikke skulle »forderve« geværene (25). Nogle af disse skabe vides at have stået i våbenhuse (26).

Som befæstning

Som egentlig befæstning er et våbenhus ikke egnet og har næppe været brugt som sådan i større udstrækning. Det stærkeste indicium på en forsvarsfunktion, man kan finde ved våbenhusene, er døråbninger med stængebom, men sådanne er jo almindelige ved mange af middelalderens døråbninger, også steder hvor man med sin bedste vilje ikke kan forestille sig angreb og forsvar. Skydeskårslignende åbninger i mange kirkers våbenhuse, f.eks. Staunings (Ringkøbing amt) eller Fodbys (27), er snarest at betragte som almindelige glugger. Også åbninger ind til våbenhusloftet er blevet tolket som skydeskår (28), men her er der nok tale om almindelige lastluger.

I et svensk glossarium fra 1400-årene kan man under opslaget »atrium« læse »förstoffue ok barfred« og under opslaget »porticus« kan man læse »vakenhus ok barfreder« (29). Det er klart, at den almindelige kendte betydning af ordet »barfred« som borgtårn ikke er rimelig her. Det er da også sådan, at barfred også kan betyde »loftshus« eller »herberg«, f.eks. i forbindelse med præstegårde (30).

Som materiale- og forrådsrum

At våbenhusenes lofter – og vel også våbenhusene selv – nu og da er blevet brugt som materialerum synes selvfølgelig. Luger i våbenhusenes gavle ses da også mange steder. Våbenhusene er imidlertid næppe opført som lagre, de har kun tjent som sådan ved tilfældige lejligheder, i lighed med f.eks. kirketårne. Det bør også erindres, at kirkerne jo havde kirkelader (31), og kun i det omfang dennes kapacitet har været utilstrækkelig, og der ikke har været andre mere oplagte muligheder, er våbenhusene blevet brugt til lagre. Da Jacob Madsen visiterede i Sønderby, bemærkede han om kirkeladen, at den var »pazelig«, men alligevel fortæller bispen om præsten, at »hans øl ligger i Kerken i Tornet; promisit, se ex cellario isto ablaturum« (32). Og om Kulderup kirke: »Her Rasmusis Bing i Kirken, kirkeladen bruger her Rasmus til stuffue« (33), og i Tved siges det, at der ligger både tømmer og hø i kirken (34). I 1567 dømtes fru Anne Oldeland til at fjerne sine melbunge fra Uggerby kirke på Fyn (35). I 1647 omtales tiendekornet på våbenhusloftet i Nørre-Sundby (36).

Selve våbenhusrummet har ikke kunnet rumme de store mængder, hvis det da også skulle fungere som gennemgangsrum. Loftet – en del af våbenhusene har vel oprindeligt haft åben tagstol – må have været en mere oplagt mulighed, men det har ikke kunnet rumme særlig meget. Alt taget i betragtning virker det ikke sandsynligt, at våbenhusene skulle være byggede som lagre og materialerum.

Våbenhuse i to etager

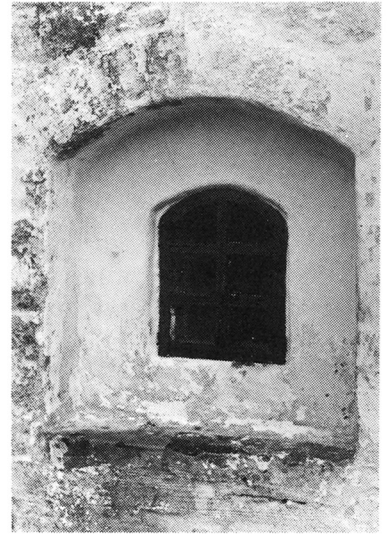
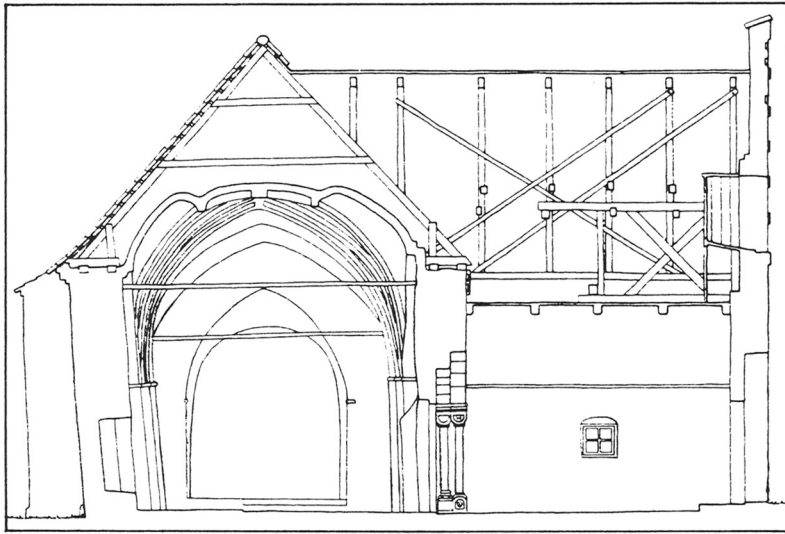
Noget mere funktionelle, når talen er om våbenhuse som lagre, er de toetages våbenhuse (fig. 4); også ved disse ser man af og til luger i gavlen, her således at lugen fører ind til andet stokværk, som f.eks. ved Skjellerup kirke, Svendborg amt.

Til en vis grad kan man konstatere, at våbenhusene byggedes højere og højere i løbet af middelalderen. I flere af de middelalderlige våbenhuse kan man se spor på kirkeskibets mur efter ældre og lavere våbenhuse (37). Andre steder har man nøjedes med at forhøje det stående våbenhus (38), nu og da til to etager (39). Kulminationen af høje våbenhuse er egentlige tårne (40).

Fig. 4: a: Tostokværksvåbenhuset i Spørring, Aarhus amt. Forf.fot.
 b: Tværtsnit set fra vest. Linjen over det lille vindue markerer andet stokværks gulvniveau. Opmåling 1953 af A. Skov og F. Beyer 1980. Danmarks Kirker, Aarhus amt. 1:150.
 c: Oprindeligt vindue på våbenhusets vestside. Forf. fot.

a: The two-storied porch in Spørring, Aarhus amt.
 b: Transverse section, drawn 1953 by A. Skov and F. Beyer 1980.
 c: Original window in the westwall.

Fra udlandet kendes tostokværks våbenhuse fra Tyskland og Frankrig, hvor der findes en række våbenhuse i to etager med en såkaldt centraliserende grundplan, d.v.s. en grundplan, der er tegnet ud fra et punkt og kan indskrives i en cirkel. Måske er nederste stokværk her nærmest at sammenligne med narthex, mens øvre kan have været brugt til relikvier (41).

I England kendes tostokværks tilbygninger allerede fra de angelsaksiske kirker (42), men også senere (43). Fra Sverige kendes et tostokværks våbenhus af træ (44). Uden for det nuværende Danmarks grænser kendes de toetages våbenhuse fra Skåne og Blekinge (45).

De toetages våbenhuse har kun få paralleller blandt kirkernes øvrige tilbygninger. Kun få toetages kapeller og sakristier kendes (46). Enestående er den såkaldte dødeport, tilbygningen til Løgum klosterkirkes nordre korsarm. Her er en åben forhal med en øvre etage (47). Netop inden for klosterarkitekturen levede narthex videre.

I Danmark findes disse tostokværks våbenhuse over hele landet. I Århus og Randers amter er de særligt hyppige, alene inden for rammerne af disse amter er der fire gange så mange som i hele det øvrige land (48).

Ved nogle våbenhuse kan man finde kaminer. I de toetages våbenhuse kan man finde dem i andet stokværk (49). Det kan ikke udelukkes, at andet stokværk af og til er blevet anvendt som bolig, f.eks. for løbeprester.

Gildesale

Det vides med sikkerhed, at »Helligtrekongers-kapellet« ved Roskilde Domkirke blev bygget til og brugt af et broderskab (50), sådan at øvre stokværk blev brugt som gildesal. Gildernes tilknytning til kirker er velkendt, talrigt er antallet af altre og kapeller indstiftede af gilder, men udover ovennævnte eksempel findes der ingen beviser for, at gilder har opført og anvendt våbenhuse. Dette kendes imidlertid fra engelsk område (51).

I 1553 manede Peder Palladius til mådehold: »oc Brøllupsfolckit maa icke helder æde og dricke i Kircken eller gøre it dansshuss aff Kircken« (52). Om våbenhusene er blevet inddraget ved sådanne lejligheder af mere verdslig karakter vides ikke. I en sen helgenlegende lokkes en ung kvinde til dans i et våbenhus (53), men kildens art gør, at man ikke kan tillægge den synderlig vægt. Der er heller ikke noget belæg for at tro, at de toetages våbenhuse skulle tilhøre borgerne, sådan som det har været fremført (54). Derimod vides det, at visse borgere forstod at udnytte våbenhusene til egen fordel, et kirkeregnskab fra 1566 fortæller: »Idt hebben de Karckschworn datth bly, so op dat Wapenhus edder Vorhus lach up des praustes beuell affgenamen denn idt worde, wo de Kaspellüde klagende dede berichten, weggestalen« (55). I en svensk udgave af »Sjælens Trøst« kan man læse: »I them stadhenom war eeth ärlikit warfru mönstir, j

hwilko gudh gjorde stora nadh met mangum, utan for mönstrono lagh mykyt fatikt folk, j wakhusheno« (56), men også her er der tale om en kilde af tvivlsom karakter, og våbenhuse som fattig- og sygebolig er ikke omtalt andetsteds.

Herberg

Ovenfor omtaltes muligheden af, at de toetages våbenhuse fungerede som bolig for løbeprester, altså har fungeret som herberg, jvf. barfredsbetegnelsen. Præsten i Lisbjerg ved Århus, hvor kirken havde et toetages våbenhus, måtte i 1608 bo i dette, da der ikke var nogen præstegård (57); kirken var jo inden reformationen blevet betjent fra Aarhus domkapitel. Det egentlige herberg for den visiterende og betjenende gejstlighed var i første række kirkelader, præstegårde – altså hvis der var en sådan – og for bisperne herregårdene. Men våbenhusene kunne nok også bruges, og at de toetages våbenhuse ikke er at betragte som erstatninger for kirkelader, kan ses ved, at de to bygninger optræder samtidigt (58).

Arkiv

De øvre stokværk i de engelske toetages våbenhuse synes at have tjent som arkiv, velegnet til dette med deres beliggenhed mellem underrum og loftsrum, hvor beskyttelsen mod fugt er bedst (59). Analogt hermed havde Roskilde domkaptels arkiv til huse i andet stokværk af kapitelshuset (60), en tilbygning til domkirken. Sognekirkerne lå også inde med en del bøger, det var ikke ualmindeligt, at private testamenterede bøger til kirken. På anden etage af Lyngby kirkes våbenhus (ved Århus) opbevaredes o. 1650 Holger Rosenkrantz' efterladte bøger (61).

Hvad det øverste stokværk ved de toetages våbenhuse end har været brugt til, var erindringen herom gået tabt allerede i 1862, hvis da ikke funktionen var blevet uaktuel. Da fastslog et syn nemlig, at den øverste etage ved Haldum kirke ikke var til nogen nytte (62).

Bogudsalg

Bøger fik på en lidt anden måde tilknytning til våbenhusene. I 1483 klagede håndskriftssælgerne, der stod ved katedralens hovedindgang i Rouen, over konkurrencen fra sælgerne af trykte bøger (63). I 1597 udlejede Københavns Universitet lokaler i Vor Frue kirke til en boghandler fra Aalborg (64). Allerede i 1559 havde Just Sturzkopf givet 24 skilling for at måtte stå i denne kirkes våbenhus med sine bøger (65). I 1553 stod Hans Vingård med sin svend i Malmö og solgte bøger fra Sct. Petri Kirkes »vonghus« (66). Så meget mere interessant er denne sidste oplysning,

fordi Sct. Petri ikke har og så vidt vides ikke har haft et våbenhus, her forstået som en bygning udskilt fra kirkeskibet, men selve betegnelsen »våbenhus« er som nævnt en funktionsbetegnelse. Ordet kan godt dække over en anden bygningsdel, f.eks. et tårnrum.

I 1638 forbød Christian IV salg i kirkerne af »wnyttige Bøger« og »letferdige Boleviser« (67). – Egentlige markeder synes at have fundet sted ved kirkegårdene, hvilket ses af Christian II's fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn: »Item skall her effther enghen markid hollis paa landzbyerne eller paa kirkegorde« (68). I 1587 fik Gävlekøbmænd ret til at drive handel på »kyrkvaller« (69). Ved sådanne kirkegårdsmarkeder er det ikke vanskeligt at forestille sig, at våbenhusene blev inddraget. I Lerup måtte præsten 1583 klage, fordi kvæg fra markedet brød våbenhusdøren op og løb ind i våbenhuset (70). I 1593 besluttede man – mere end 50 år efter reformationen – ved en svensk kirke, at et helgenskrin skulle sættes til side og ikke længere ombæres ved markeder (71). Når de store helgenfester trak folk til kirkerne, var det naturligt også at holde markeder. Ordet »messe« bruges jo også som betegnelse for markeder i dag.

Ikke alle handlende har været lige velsete i kirkerne med deres varer, men 1612 fik en buntmager lov til at stå med sin bod i Ribe domkirke (72). I Stoense byvedtægter fra 1707 kan man læse at, »hvo som drive nogen kiøbmandsskab for prædiken på kirkegård eller i våbenhus da straffes ... etc.« (73).

Jurisdiktion

Allerede på Karl den Stores tid var retsvirksomhed knyttet til kirkens forhal, siden et forbud herimod er overleveret: »mallus tamen neque in ecclesia neque in atrio ejus habeatur« (74).

Ved recessen 13.12.1558 blev det fastslået, at tingbøger skulle henlægges i fjerdingkirkerne (75). I 1637 enedes et stokkenævns om at bekoste »en Schab att giøriss til Tingbøgerne att indhengis vj Schadst kiercke« (76).

I 1399 holdtes i Tunom i Sverige ting »widh Kirkiogaardhin« (77), og et halvt århundrede senere hører vi om et møde »in ecclesia Törnevalla« (78) og i Fors »kyrkstuga« (79). Sogningeting holdtes på kirkegårdene (80). Christian II holder møde i »den ny kapel næst uden for kirkedøren« (81). I 1480 appellerede kapitlet ved Roskilde domkirke en sag for bispem »in Porticu cathedralis ecclesie Roskildensis« og det drejer sig åbenbart ikke om en engangsforeteelse, for der tilføjes »ubi jus reddi« (82). Fra senere tider har vi efterretninger om, at der holdtes ting i kirkerne (83), ting skulle oprindeligt holdes i det fri, men efter middelalderen byggedes mange steder tinghuse. I begyndelsen af 1600-tallet hører vi, at »I Aalborg

stift om løverdagen ved Saltum kirke udi Hvetbo herred, som og på Hamers ved Timmerby kirke, holdes ting og undertiden i våbenhuset, hvor med Bulder og blodige Eder saa rumores, at præsten kan ikke i Rolighed skrifte« (84).

Den 5. juli 1587 skete noget højst uheldigt på Framlev herredsting. En vis Søren Skrædder, der åbenbart ikke følte sig helt retfærdigt behandlet, greb fat i herredsdommeren, rykkede ham i skægget, og holdt ham tilbage *mod muren*, med en sådan voldsomhed, at den stakkels dommer satte i med tænderklapren! (85). Udtrykket »mod muren« afslører, at Framlev-folkene ikke har holdt tinget under åben himmel, sådan som reglerne foreskrev.

Disse kildesteder fortæller desværre ikke, om det var almindeligt at holde jurisdiktion i og ved kirker. Kilden fra Roskilde, der fortæller, at retten plejede at blive sat i våbenhuset – vel det sydvestre – kan omhandle helt lokale forhold. Roskilde domkirkes våbenhus er heller ikke at sammenligne med ethvert våbenhus.

Imidlertid er det jo indlysende, at man søgte ly, når vejret var vådt eller koldt, også selv om reglerne foreskrev noget andet, om ikke andet så for skriverens skyld.

Mange søgsmål stævnedes for kirkedøren. I Östgöta-loven fra 1300-tallet (86) hedder det: »Om nu endare av dem, prästen eller kyrkan, går förlustig sin jord, sedan den är lavhävdad, då stanna prästen, om det er han, och kyrkovärden, på söndagen i kyrkodörren ...« (87). Også andre mål stævnedes for kirkedøren, f.eks. vold mod gejstlig person (88). – Men at den indledende del af »gudsdom« skulle have foregået i våbenhusene, sådan som det har været foreslået (89), er alene af kronologiske årsager en urimelig antagelse.

Alt i alt må det konkluderes, at der er en vis, omend tilfældig og måske sjælden, forbindelse mellem våbenhuse og jurisdiktion. Forbindelsen er måske ikke stærkere, end at man kunne finde lige så stor overensstemmelse mellem jurisdiktion og andre udvalgte bygninger. Der er derfor ingen grund til at tro, at jurisdiktionen har været årsagen bag våbenhusbyggeriet. I modsætning til denne opfattelse står svenskeren Rikard Holmbergs synspunkt. Han skriver: »Ifråga om den andliga jurisdiktionen har han (d.v.s. Dahlerup 1963, p. 58) pekat på den väsentliga funktion, som under senmedeltiden tilkommer cellarius. Denne funktionär synes under denna tid normalt ha handhaft huvudparten av den ärkebiskopliga jurisdiktionen. Första gången titeln kunnat beläggas i det skriftliga materialet är år 1256, och det torde därmed ej vara obefogat att se ett samband mellan tillkomsten av denna befattning och uppförandet av de första vapenhusen« (90). Hvis denne tankegang skal videreføres, skal det nuværende Danmarks romanske våbenhuse, der jo næsten alle befinder sig i Roskilde stift, sættes i forbindelse med officialatets indførelse i stiftet i det 13. århundrede (91), og være opført med et slag. Bygningshistorisk er der ikke

noget bevis herfor og det synes også betænkeligt at sammenkoble de få – der kan selvfølgelig have været mange – og lave romanske våbenhuse med den omtalte begivenhed, alene p.g.a. disses størrelse. Omvendt må man indrømme, at de romanske våbenhuse ikke er i forbandt med kirkerne, og altså er påklitrede, som om de var opført som følge af et pludseligt opstået behov; men derfor kan der godt være tale om to af hinanden uafhængige fænomener.

Kirkelige handlinger

Bisp Jacob Madsen visiterede Nyborg kirke 1592: »Schreff jeg Borgeme-ster og Raad, at den Breuin Skenck, der brugis, nar Brudfolck vies til Froprædiken, sa nar Barsselsquinder gaar i kirken, maa afskaffes« (92). En anden bryllupsskik var brudeofferet. Om dette skriver Peder Palladius: »Naar Brud och Brudgom komme til kircke, da mue de haffue thoe tende liuss for dem paa blusse stagger, och derfor staar deris blusse stagger her i kircken, i den sted, som de ugudelige faner stode til forne« (93). De »ugudelige faner« må være katolske processionsfaner. Videre skriver Pal-ladius: »Hvorfore staae disse Blusse stagger her for hver mandz øyen?«. – Det drejer sig altså om et sted, hvor der før stod katolske faner og samtidig et sted, hvor alle kunne se stagerne ... det må næsten være våbenhuset! – Selve brylluppet skulle ifølge landskabslovene annonceres tre søndage i træk i kirkedøren (94).

Også kirkegangskoner må have haft tilknytning til våbenhusene. Endnu i 1872 da der byggedes våbenhus ved Them kirke, indrettedes et aflukke til kirkegangskonerne (95), men dette i sig selv siger ikke noget om de middelalderlige tilstande. I Tyskland er et af våbenhusenes navne »Frauenhaus« (96). Peder Palladius var imod traditionen omkring barselskvindernes introduktion, men måtte – vel fordi traditionen var så stærk – nøjes med at formane om, at introduktionen, ligesom handlinger ved dåb og bryllup, skulle foregå uden »liuss og vidvand« (97).

Vievandskar

I den katolske tid stænkede man sig med vievand ved indtræden i kirken, hvorfor vievandskar i kirkedøren var nødvendige. Jacob Madsen skriver om Bovense kirke: »oc inden Døren er en Vid vand-sten. Dnus Nicolaus promisit, deruiturum se in primis« (98). Vievandskarrene blev dog ikke fjernet alle steder og de kan ses flere steder endnu, f.eks. ved Sct. Ib i Roskilde (99) og i Mårup kirke (Ringkøbing amt). Som regel sidder karret i døren til selve kirkeskibet, hvilket jo fortæller, at våbenhusene selv ikke hørte med til den helligste del af kirken. I denne forbindelse kunne det være givtigt at se på våbenhusenes indre udsmykning.

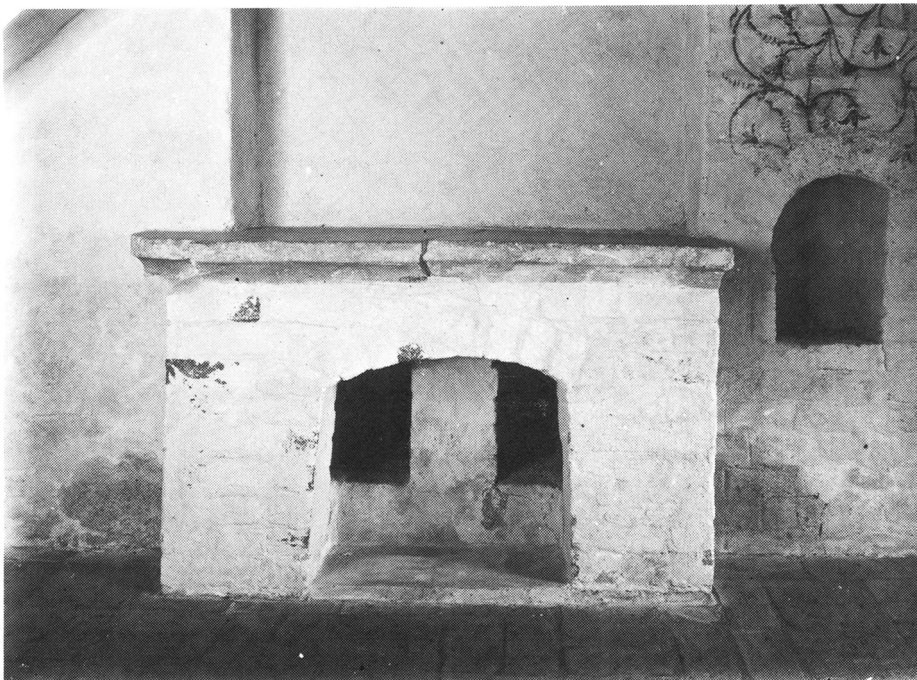

Fig. 5: Alteret i Färentuna kirkes våbenhus. ATA Stockholm fot.

The altar in the porch of Färentuna Church.

Indre udsmykning

Hvis vores våbenhuse skal opfattes som regulære »porta Paradisi«, ville man forvente, at den indre udsmykning bestod af fremstillinger af synagoge-ecclesia, Salvator Mundi, Majestas Domini o. lign. – Dette er jo ikke tilfældet.

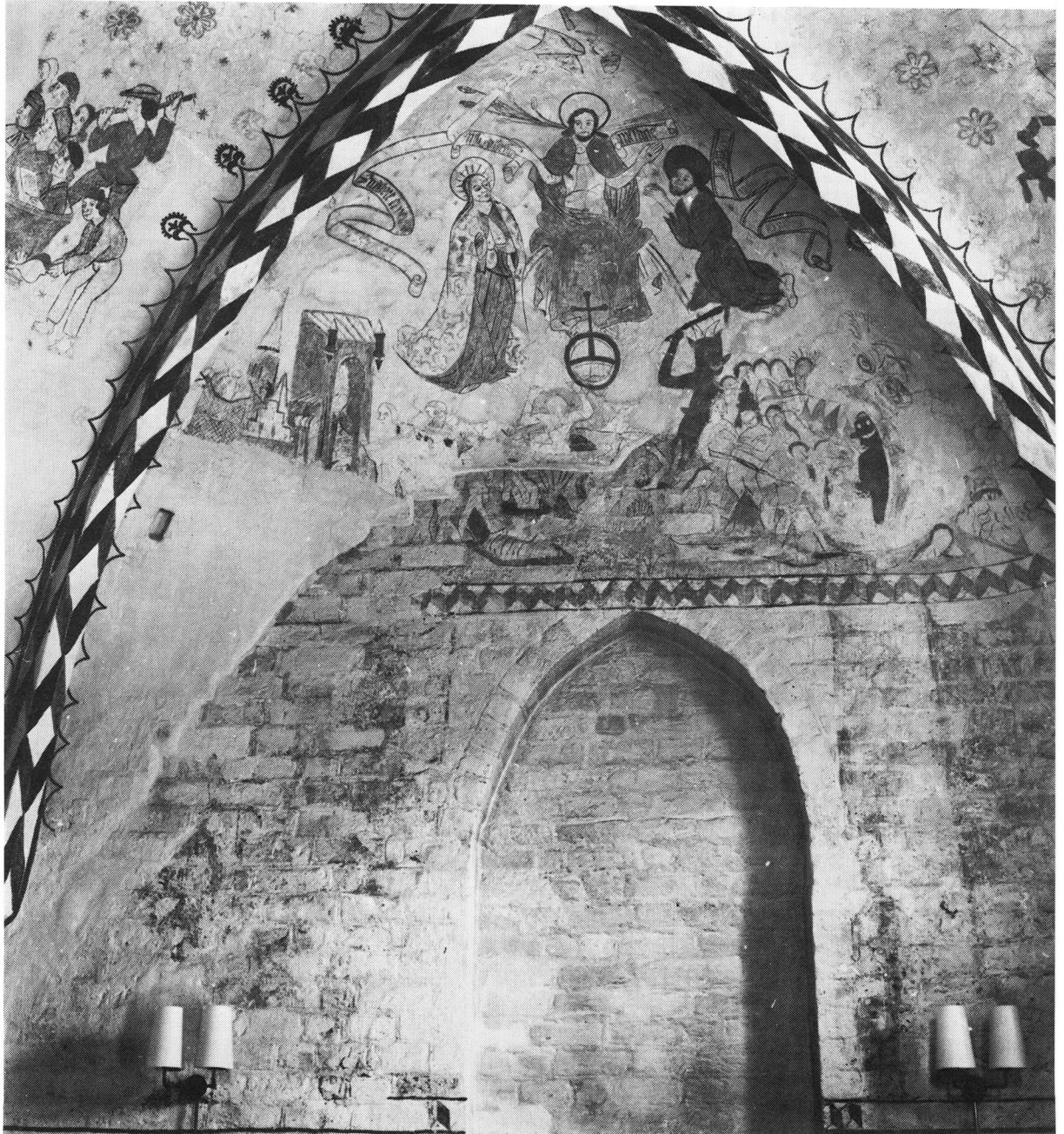
I 1534 skrev Poul Helgesen i »En kristelig Forligelse«, at »Wdj wabnhws oc omgange motte well noget formalis som wore tagit aff werdslige historier, oc synderlige nar thet haffde lerdom oc wnderwiisning till tuckt oc gode seder« (100). I Danmark er våbenhuse med kalkmalerier sjældne, men regnes Skåne med, hjælper det lidt. I det svenske område er der lidt flere, og specielt i Uppland er våbenhuse med kalkmalerier almindelige. Af Upplands 218 kirker er der ikke mindre end 53, der har våbenhuse med kalkmalerier, eller hvor der findes beviser for, at der har været kalkmalerier (101). De upplandske våbenhusmalerier har alle et næsten ensartet program, sådan at nord- og sydvæggens billeder først og fremmest er sakrale billeder, mens vestvæggens er djævlfremstillinger (102). Østvæggens billeder er imidlertid i denne forbindelse de mest interessante, ikke så meget i kraft af deres ikonografi, men mere fordi de knytter sig til alterborde eller alternicher (fig. 5). Malerierne her forestiller næsten konsekvent »smertensmanden« eller andre billeder med tilknytning til helliglegemskulten (103), og der er ingen grund til at tvivle på maleriernes sammenhæng med andre. Malerierne har gjort det ud for en egentlig altertavle, noget der heller ikke er ukendt fra Danmark (fig. 6), hvor det

kendes fra højalteret i Jetsmark kirke (Hjørring amt). Tavler har naturligvis også forekommet i våbenhusene, en krog i Estuna kirke (104) er blevet tolket som en krog til ophæng af en altertavle. Som regel har de dog nok stået på selve alterbordet.

»Helliglegems«-altrene kan måske have haft tilknytning til Helliglegemsgilder (105, jvf. ovennævnte bemærkninger om våbenhuse og gilder). Dokumentarisk kan det imidlertid ikke påvises. Oftest er pengene til opførelsen af våbenhusene vel taget af fabrica (106), måske v.h.a. afladsbreve

Fig. 6: Våbenhuset ved Kirke-Såby blev i senmiddelalderen udvidet mod øst og østvæggen bemales med en dommedagsfremstilling over en alterniche. Forf.fot.

The porch in Kirke-Såby, Roskilde Stift, with late Medieval paintings depicting the Last Judgement.

(107) Enkeltpersoner har vel også skænket våbenhuse, i lighed med kapper (108).

Paralleller til de upplandske »Helliglegems«-altre findes i Nr. Herlev (Frederiksborg amt) og i Vigersted kirkes våbenhus (109). Motivet i Vigersted kirkes våbenhus, der sidder på østvæggen, er »Frelserens højde«, og i forbindelse hermed er der fundet rester af et alterbord (110). Fra Nikolaj-kirkens våbenhus i København kendes efterretning om et »Helligkors«-alter (111).

I førømtalte udgave af »Sjælens Trøst« findes følgende bemærkning: »... til kyrkionna ther findir thu warfru beläte j wapnhuseno hafwande sin son j sino skötö« (112). Umiddelbart synes det usandsynligt, at man har haft en så hellig sag i våbenhuset, og man ville nok være tilbøjelig til at forkaste kildens udsagn, hvis ikke man fra et afladsbrev fra 1435 havde hørt om et Maria-billede »in Porticu Ecclesiae parochalis Sunga« (113).

I en kilde fra Stockholm fra slutningen af 1450'erne læses: »i thöm korenum som her är i thenna första waknhusena framan för kirkia dörren ...« (114). Her tales altså ligefrem om et kor i våbenhuset, netop i Stockholm findes jo det såkaldte »Vårfrukor« (115), som dels har rummet et alter og dels har fungeret som indgangsbygning. Et Mariaalter må også have eksisteret i Spånga kirkes våbenhus (116).

Når talen er om kor i våbenhuse, må Frötuna kirkes våbenhus omtales (117). Her findes en middelalderlig skillevæg, der deler våbenhuset i et østligt afsnit, med alterbord, og et vestligt, der fungerer som gennemgangsrum. At skillevæggen skulle være rejst for, at en bandlyst adelsmand skulle kunne betjene et alter uden at gå ind i selve kirken (118), lyder ikke umiddelbart sandsynligt.

Alterborde i våbenhuse synes altså ikke at have været et særsyn. Fra Vidstrup kirkes våbenhus kendes ligefrem et alterbord med helgengrav, noget der også kan ses i Sverige (119). Med disse våbenhus-altre borde for øje, får et forbud fra de svenske landskabslove større betydning: »læggær man hatt, wantæ æller wapn a altæræ klæpt þær sum wighþær sten liggær a giældi fiuvæ pænningæ« (120). Måske er det ikke tilfældigt, at citatet er hentet netop fra Upplandslagen, men forbudet turde dog være af ældre dato end de våbenhuse, der står foran de upplandske kirker i dag.

Asymmetrisk anbragte døre i våbenhuse, det være sig fra det fri ind til selve våbenhuset eller fra våbenhuset ind til kirkerummet, kan antyde en tidligere tilstedeværelse af altre i våbenhuset, sådan som ved Sparsätra kirke (121), hvor døren er forskudt mod vest. Man må dog være opmærksom på, at der jo kan være andre grunde til at forskyde døre, og døre forskudt mod øst kendes da også (122). I de tilfælde hvor våbenhusets øst- og vestmure fungerer som stræbepiller, for at aflede trykket fra hvælvene på kirkeskibets mure, og skibets oprindelige portal bibeholdes, vil asymmetrien opstå af sig selv.

Hellighed

Når et alter forefindes i et våbenhus, har det nærmest kapelkarakter. Derved rejses spørgsmålet om våbenhusenes hellighed igen. I de svenske landskabslove findes følgende bødetakster for krænkelser af kirkefreden: mellem gård og kirke bødes 3 gange 3 mark, i kirkegårdsleddet 2 gange 9 mark, i *kirkedøren 40 mark*, ved døbefonten 40 mark og i koret 2 gange 120 mark (123). Numerisk er kirkedøren altså en slags »mellestation«. Indviet område er våbenhusene dog, konsekrationkors kendes flere steder fra, f.eks. fra Håbo-Tibble (124). – På den anden side brugtes våbenhusene til exorcisme (125) og forberedelser inden indtræden i selve helligdommen. Vievandskar er som ovenfor omtalt ofte placeret ved indgangen til skibet og ikke ved indgangen til våbenhuset. Poul Helgesen opfattede åbenbart våbenhusene som mindre hellige, siden der her kunne tillades malerier fra verdslige historier.

Benhus

Enkelte steder har våbenhusene fungeret som benhuse, som i Hoptrup (126), hvor vestmuren i våbenhuset ligefrem indeholder et benhus. Betegnelserne benhus og våbenhus synes også – ihvertfald i Sønderjylland – at være blevet sammenblandede. Således skænkede Jens Petersen engang i 1500-tallet 100 mark kurant til et nyt »karnhus« ved Ulbjærg kirkes norddør (127). Navnet »likhus« kendes også fra 1500-tallet (128). I 1593 vedtog man ved et svensk concilium, at flere papistiske ceremonier skulle afskaffes, deriblandt »kors og fane, som bæres for lig« (jvf. Peder Palladius' omtale af katolske faner) og at »vie lig hjemme i huset, i kirken eller *våbenhuset*, for det sker mest propter qvæstum: nullæ partes ministerii debent esse lucrosæ ...« (129).

Våbenhus-betegnelser

»Karnhus« er ikke den eneste betegnelse udover våbenhus for tilbygningen. Af latinske benævnelser er tidligere omtalt atrium og porticus. I det tidligere omtalte svenske glossarium findes også opslaget »saforium: vakinhs« (130), en benævnelse, der ikke synes at være blevet brugt i udstrakt grad. Peder Resen bruger ordet »vestibulum« (131).

I anglosaksiske kilder optræder ordet »wæpenhus« (132) og i tidlige tyske ordet »wafanhus« (133). Hvad disse navne egentlig dækker over er uklart. Vi er på lidt sikrere grund, når vi i 1314 hører, at en præst lader gøre en »våbenbod« ved kirken: »ok vakns bud er herra Siugurdr hafde sætt in vid kirkiuna« (134). Vakn, våken, vapn og våben synes at være samme ord (135).

Daler kirkes våbenhus, der i 1732 blev kaldt »karnhuset«, kaldtes 1778 »qvisten«, 1673 »indgangshuset« og 1686 for »screfsen« (136). I Magstrup høres 1711 om »dørrehuset«, Oksenvad 1579 om »forhuset« (137). I Arrild 1711 om »udsæt« (138).

Af alle disse navne er »screfsen« nok det mest interessante. Bisp Jacob Madsen anvender også betegnelsen flere gange (139). I Ballum tales 1616 om »nørre Schreffuilse« og 1627 – med jysk dialekt – om »nør skrøvs« (140). – Vil det sige, at våbenhusene er blevet brugt til skrifte? Den tidligere omtalte kilde, hvor præsten i Saltum ikke kunne høre skrifte p.g.a. tingmændenes højrostedede tale, kunne jo tyde på det. 1722 fortæller Søren Lintrup om skrifte i et sakristi (141) og det kunne vel også være praktisk, at have en speciel bygning til skrifte, egentlige skriftestole kendes jo ikke fra Danmarks middelalder. Specielle skriftemålsbygninger kendes også, f.eks. fra Maribo birgittinerkirke (142). Ved de gotlandske kirker findes ofte såkaldte hagioskoper, måske beregnet til skrifte. Netop på Gotland savnes våbenhuse.

Kirkebod kunne også foregå ved kirkedøren. Peder Skram måtte således stå en tid uden for Aarhus Domkirkes dør, for et drab (143). I Nordfrisland kendes våbenhusbetegnelserne »karrinhuis«, »karienhüss«, »kulfeasterhüs« og »kalfaster« (144). Kalfaster kommer nok af ordet »karfester«, der er benævnelsen for en person, der er i 40-dages bikt (145), mens karrin kommer af »karena«, der egentlig betyder 40 dages faste (146), ordet kendes også fra karantæne og karens.

Klokke

Da Jacob Madsen i 1589 visiterede Harndrop kirke, bemærkede han: »er et lidet Spir met saffdeller bygget på Skriftis« (147). Et sådant spir kunne vel tænkes at være til en lille klokke, netop på Fyn synes man at have været tilbøjelige til at bruge en del småklokker. Klokker i våbenhuset kendes fra Spørring kirke 1793 (148), hvor lastlugen så har fungeret som lyd hul.

Opslag

Selve dørføljen til våbenhusene kan måske have fungeret som opslagstavle (fig. 7). Bag på et dokument fra 1.6.1482 står: »Citacio affixa valvis ecclesie Beate Virginis Haffniensis« (149). Bag på dette dokument sidder rester af fire voksklatter, en i hvert hjørne, så det kunne fæstnes til omtalte dør. 29.9. 1555 udsendte Christian III en advarsel mod gendøberes – »wedderdøberes« – virksomhed og ophold i Danmark, til opslag »wdj alle kørpsteder paa alle kirckedörrene« (150). En forrådt norsk stormand

Fig. 7: Våbenhuset i Fjälkinge, Skåne. Våbenhuset er senmiddelalderligt og har sekundært fået tilføjet udvendige bænke, så sognefolkene kunne samles her. Forf. fot.

The porch in Fjälkinge, Scania, with out-door benches, affording or place for the parishioners to meet and talk.

hængte det falske lejdebrev, han havde fået af en svensk konge, op på kirkedøren (151), så alle kunne se kongens mened.

Alt ialt var der altså ikke noget specielt i selve handlingen, da Morten Luther slog sine artikler op på kirkedøren i Wittenberg!

Småfunktioner

Flere steder er våbenhusene senere blevet omdannet til kapeller, sådan at de ikke længere kan betegnes som våbenhuse. Det skete f.eks. i Langå kirke på Fyn, hvor Jacob Madsen visiterede 1594: »Anno eodem ere forne

deris Bene optagne, tode oc lagd hver i deris ny lerrit oc ny kester oc sat i Wobenuszet oc muret Døren til uden fore. An recte factum ab iis, qui conuiuent« (152). Det er altså ikke sket med bispens billigelse. Egentlige begravelser i våbenhuse er almindelige (153).

Ved Otterup bemærker Jacob Madsen, at her er »Kalkckhuset byget vdj Wabenuszit« (154). Kalk- og blygrave er almindelige i våbenhuse, ofte i forbindelse med kaminer. Disse kaminer er af og til oprindelige, men oftest sekundære, måske bygget med henblik på benyttelse af våbenhuse som skolestuer. I 1685 indkøbtes i Rejsby i Sønderjylland tegl til arnestedet i skriftes til skolebørnene (155). Fra Tyskland kendes også betegnelsen »Kinderhaus« for våbenhuset (156), men der er desværre intet belæg for at føre denne funktion tilbage til middelalderen.

Garderobe

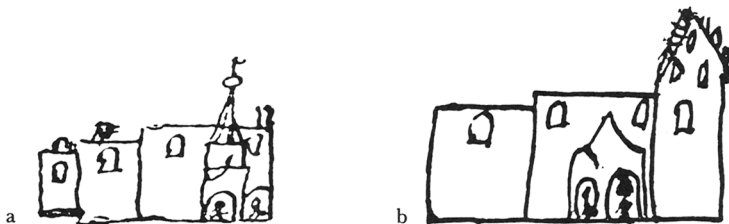
En af våbenhusets vigtigste funktioner, der ikke fremgår så klart af kilderne, er som kirkegængernes garderobe. I ét brev fra 1452 hedder det om et alter i Malmö Sct. Petri: »... also es sunte Mauricius altar, dat dar stet wesen negest der gewekamer dore ...« (157). Gewekamer må være en garderobe, men der kan selvfølgelig menes kirkens rum til opbevaring af messeklæder. I 1527 havde en kirke i Ditmarsken en bog forvaret »in der gerkameren vorwaret« (158).

Endelig bør det nævnes, at mange våbenhuse rummer trapper og adgange til kapeller, tårne, gallerier og kirkeloft. Disse er ofte oprindelige adgange. Velkendt er Roskilde Domkirkes sydvestre våbenhus med adgang til salen i Helligtrekongers-kapellet og måske rummende et bælgkammer (159). Helt enestående er indretningen i Mogenstrup kirkes våbenhus (160), med en pengeblok inde i våbenhuset, men med hul i muren, så man kan putte penge i udefra! – Fra eftermiddelalderlige kilder ved vi, at privatpersoner og institutioner kunne få tilladelse til at opstille pengebøsser i våbenhuse.

Ovenfor er anført en række eksempler på våbenhusenes brug. Funktionerne kan inddeles i to grupper, primærfunktioner, der med rimelighed kan antages at have været medvirkende til opførelsen af tilbygningerne, og sekundære funktioner, der ligeså godt kunne have haft til huse andetsteds. Spørgsmålet er selvfølgelig, om der overhovedet kan findes en årsag til våbenhusbyggeriet, det har måske blot været en modesag. Og danskerne behøvede ikke at rejse langt for at finde forbilleder. Syd for hertugdømmerne, ved Ratzeburg Domkirke, findes et af Nordeuropas fineste våbenhuse fra tidlig middelalder (161).

Blandt primærfunktionerne er der kun en relativt »sikker« funktion, vindfangsfunktionen. Sandsynlige som primærfunktioner er også våbenhusene som »våben«-hus og som opholdssted for bodfærdige. – Kun sidstnævnte retfærdiggør forekomsten af bænke i våbenhuse. Om disse bænke skriver Rikard Holmberg: »Om det arkeologisk kan belæggas, att bänkarna i vapenhusen direkt avlöst sina föregångere i kyrkornas långhus, så måste detta ses som ett tecken på att vapenhusen uppförts för att ge utrymme åt en funktion, som man avlägsnat från det egentliga kyrkorummets« (162).

Der er ingen grund til at sætte kirkerummets bænke i forbindelse med våbenhusenes. Det ser faktisk også ud til, at bænke ikke forsvandt fra skibet på det tidspunkt, hvor våbenhusene byggedes. Mere rimelighed er der nok i teorien om sammenhængen mellem våbenhusbyggeriet og fremkomsten af den gejstlige jurisdiktion, men der er ingen vidnesbyrd herom af nogen art. Men hvis ideen er korrekt, så må der have været flere våbenhuse i 1200-tallets Danmark end de få, som nu står tilbage, våbenhuse, der ikke har efterladt sig spor. Den kilde Holmberg bruger til at underbygge teorien, mødet i Roskilde 1480, duer næppe til formålet: den er for sen og Roskilde Domkirkes våbenhus er heller ikke et hvilket som helst våbenhus! Iøvrigt er de romanske våbenhuse vi kender i dag uegnede til møder, de er små, lave og mørke. Ideen er spændende, men indtil videre må man nok vælge den mest enkle forklaring, nemlig den at man ønskede at undgå træk i kirken, og måske skal byggeriet af de første våbenhuse og tilmuringen af en af langhusets døre ses som en samlet indsats for bekæmpelse af gift.

a: Harndrup kirke med våbenhus med spir.

b: Otterup kirke, hvor kalkhuset er sammenbygget med våbenhuset.

Bisp Jacob Madsens tegninger i visitatsbogen o. 1600. – Nogen stor kunstner var bispens jo ikke, men meningen forstås!

Harndrup (a) and Otterup (b) churches in Funen, drawn c. 1600 by Bishop Jacob Madsen.

SUMMARY

Our Old Church Porches and Their Former Use

From the Danish early Medieval Romanesque parish church to the fully developed late Medieval church, with its extensions, there is a long way. The most common addition is the porch. The origins of the porch – if there are any – may equally well be found in domestic as in ecclesiastical architecture, since many houses seem to have had porches, e.g. the houses of Fyrkat. But if the parish church is compared with the early Christian basilicas, our porches have most in common with the so-called “endo-narthex”.

The early wooden churches seem not to have had porches and the Anglo-Saxon porches were more likely chapels, for burial use.

Porches were not planned parts of the Romanesque church, but this does not mean that there were no Romanesque porches. In Denmark 10-15 still remain and from the early Gothic period about the same number. But the largest number of porches, about a thousand, were built in the last years of the Medieval period. And to this number several must be added, because many Medieval porches have been demolished. Strangely enough it seems that none of these late Medieval porches are bonded to the nave, not even in the case of churches built contemporaneously with the porches, where these must have been planned from the start.

Though none remain in Denmark (but in Sweden), there must have been a number of Medieval timber porches, as well as of half-timbered.

While Medieval porches are common in Denmark, Southern Sweden and parts of Finland, they are more rare in Norway. On the Isle of Gotland, a wealthy community in the Medieval period, there are no porches.

Most porches are situated in front of the nave's southern entrance, but porches at the northern entrance are not unusual.

In Denmark a porch is called *våbenhus* ('weaponhouse'). This term is Medieval and it is believed that the churchgoers placed their weapons here, but the porches might also have served as a kind of armory. As a fortification the porch plays only a minor role – or none at all.

The porches could serve as store-rooms, but were not built specially for this purpose. In Denmark several twostoried Medieval porches are still found and it seems that the porches in general grew more lofty in the course of the Middle Ages. Two-storied porches are found all over Denmark, but are especially common in the eastern parts of Jutland. Even if it were necessary to explain this disparity, whatever the explanation might be, it cannot be doubted that the huge number of two-storied porches built in Eastern Jutland, was partly a matter of fashion. The second floor in the two-storied porches might have served as a dwelling for clergy; in some of them, as well as in the single-storied porches, a hearth can be found. Many churches did not have their own priest, but were regularly and continuously served by qualified clerks. It is known that the second floor at »Helligtrekongers-kapellet« (Cathedral of Roskilde) was used by a guild as an assembly hall, but apart from this, there is no evidence that porches have been used as such. The second storey in the two-storied porch might also have served as archive and library.

Fairs were held at cemeteries and it is easy to imagine the porch being included in the market area. Books were sold in porches of larger churches.

Some adjudication took place at churches, but to what extent it is hard to judge. Written sources seldom mention adjudication in porches, and mentioning it might indicate exceptions. The rise of the first porches in Denmark in the 13th century has been seen as a result of a spectacular increase in the strength of episcopal government, marked in ecclesiastical

jurisdiction. But there is no evidence, and it is not likely that adjudication would have taken place in the cramped early Medieval porch.

Many churches, especially in Uppland, have porches with mural paintings. A main figure in these paintings is the Devil. This might indicate that exorcism took place in the porches. Other paintings indicate an earlier presence of an altar and in Denmark we have archaeological evidence for such porch altars. In Färentuna, Uppland and Frötuna, Uppland, altars are still present.

Våbenhus is not the only name for porch. Another is *skråvs*, which means 'confession'. Several sources indicate that the Danish porches were used for confession and doing penance.

The Medieval church was the common area of the parishioners and the church door therefore served as a kind of notice board.

Actually we do not know why the porches were erected. Some possibilities have been mentioned. But it might well be that the reason is a simple one. Three main purposes of the porch will not be reflected in the written sources: the porch as a cloakroom or as an element of fashion – and, even if it has other functions, a porch always prevents draughts. And for a rheumatic people that in itself is a valid reason for building a porch!

Peter Pentz

Københavns Bymuseum

Engelsksproget korrektion: Peter Crabb

NOTER

- 1) Sauer 125, Götz 367.
- 2) Om narthex se Andresen B 97, 109. Eksempler før middelalderen se Osvald. Om narthex i middelalderen se Götz 371. Narthex levede videre i Clunicenserarkitektur og Cistercienserarkitektur (Braunfels 47f, 67f).
- 3) Olsen 130.
- 4) Braun 166: »It may well be that the medieval porch developed along domestic rather than ecclesiastical lines«.
- 5) Møller 43.
- 6) Colgrave 142.
- 7) Fletcher 1f.
- 8) Tårnunderetagen kan f.eks. bruges som våbenhus, således har Hee kirke aldrig haft behov for et våbenhus.
- 9) Retfærdigvis skal det dog nævnes at der findes enkelte våbenhuse, der er i forbandt med kirkeskibet. Der er f.eks. sat fortanding af til et våbenhus ved Helsingør Sct. Olai.
- 10) Bromma, Sveriges Kyrkor (S.K.) 6, 49, 1 side 29.
- 11) Ved Holtug kirke er der fremdraget rester af et trævåbenhus (Danmarks kirker, Præstø amt).
- 12) Se Cnatingius 147. Torsvi, Uppland (S.K. LXX).
- 13) Flere kirker har haft to, især synes det at have været almindeligt i Øst-Danmark, f.eks. i Holbæk amt, hvor der er flere eksempler.
- 14) Mester Jacob Madsens Visitatsbog, v. Idum (J.M. – Idum) 175 og 66.
- 15) Haupt skriver om Slesvig 1924 p.: Im allerdings sind die Vorhäuser der wenigst bedeutsame Teil der Kirchen, was sich, wie in Mangel der Gewölbe, so auch oft genug in geringer Sorgfalt der Struktur aufspricht.
- 16) Til tårnet: Munkebo, Tanderup (Odense amt), til korsarm Vindinge (Svendborg amt), til kapel: Kerte, Søndersø (Odense amt).
- 17) Hørmested og Lendum (Hjørring amt).
- 18) Scriptores IV, 378.
- 19) Olaus Magnus, Liber XVI cap. XXI, 544.

- 20) Danmarks gamle Love E III, 13-14.
- 21) Aarsberetninger fra det Kgl. Geheimearchiv 60.
- 22) Eriksen 10, n. 32 og 33. Haupt (1887) I, 217.
- 23) Malmö Stads Urkundsbok 12.2.1530, 77.
- 24) Hübertz 198.
- 25) Kancelliets Brevbøger 1609-1615, 827f.
- 26) Uldall 133.
- 27) D.K., Sorø amt 1100f.
- 28) En lastluge tolket som skydeskår: Beskow fig. 6 og 7.
- 29) Latinsk-Svensk Glossarium 42 og 470.
- 30) Nielsen 55-59. Se også Saml. til Jy. Top. Hist II, 1868-1869, 201f.
Et våbenhus i sig selv er ingen befæstning. Blandt Kärntens mange forsvarskirker indtager våbenhusene ingen central position og er ikke befæstede, dog måske med en enkelt undtagelse (»Wehrkirchen Kärntens«, af K. Kafka, Wien 1971). Ved kirkemødet 1345 i Hålsingborg forbød man folk at besætte hellige steder. Kirkebygningen og tårnet nævnes specielt, men ikke våbenhuset (Dipl. Dan. 9 maj 1345, specielt p. 136 og 140).
- 31) Jacob Madsen omtaler kun mangel af kirkelade et enkelt sted.
- 32) Jacob Madsens Visitatsbog, v. Crone (J.M. – Crone) 321.
- 33) J.M. – Idum 87.
- 34) J.M. – Idum 200.
- 35) Uldall 241.
- 36) Uldall 240.
- 37) F.eks. Haslev (D.K., Sorø amt 637). Som kuriosum kan nævnes, at man i Pskov-området har valgt en anden løsning, her har man nemlig bygget et våbenhus mere udenpå det gamle. Det første våbenhus man kommer ind i hedder КРЪУАЬЦЮ, det betyder egentlig »udendørs trappe«, det næste ПРИТВОР.
- 38) F.eks. Torsager (Randers amt), Øsemagle (D.K. Københavns amt 1255).
- 39) F.eks. Husie, Skåne, Vivild (Randers amt) og Sørbymagle (D.K. Sorø amt 825).
- 40) F.eks. Sønderup (D.K. Sorø amt 637), Skensved (D.K. Københavns amt 1102).
- 41) Götz 367-368, 371-372.
- 42) Bradford-on-Avon (Fletcher 4), men det drejer sig nærmest om et kapel.
- 43) Således det interessante romanske ved Kelso Abbey (Cruden 95, Roxburgshire 242-245).
- 44) Cnatingius 147.
- 45) Blekinge: Sölvesborg (S.K. 93, 463). Skåne: Oxie og Skanör (Holmberg 191). Fra England kendes de også (Braun 166).
- 46) Sakristiet ved Kalundborg kirke, Holbæk amt. Helligtrekongers-kapellet i Roskilde (D.K. Københavns amt 1438).
- 47) D.K., Tønder amt 1084.
- 48) Og flere vil erkendes som oprindelige toetages efterhånden som redaktionen af »Danmarks Kirker« skrider frem.
- 49) F.eks. i Ubby kirke, Holbæk amt (på andet stokværk), Lyngby, Aarhus amt.
- 50) Acta Pontificum Dan. VI, 544, 5188.
- 51) Owen 114.
- 52) Peder Palladius: En Traktat, Danske Skrifter II, 319.
- 53) Et fornsvenskt Legendarium 877.
- 54) Holmberg 191.
- 55) Carsten Petersen 251.
- 56) Sjelens Tröst 56.
- 57) Kancelliets Brevbøger 20.9.1608.
- 58) F.eks. Lisbjerg, Aarhus amt.
- 59) Braun 166.
- 60) D.K., Københavns amt 1450.
- 61) Uldall 221.
- 62) Oplysning fra Danmarks Kirkers redaktion.
- 63) Albert Kirshoff: Die Handschriftenhändler des Mittelalters. Separatum XIII, 1852, 301-302. Her fra Nyrop: Den danske Boghandels Historie I, 25.
- 64) Kjøbenhavns Diplomatarium IV, 750-751.

- 65) Uldall 223. Samme Sturzkopf havde forbindelser til Melancton, hvilket fremgår af et brev fra Chr. III (Aarsberetninger fra det Kgl. Gehejmearchiv I, 283). Mon bogudsalg fra de danske kirker startede som anti-katolsk virksomhed?
- 66) Nye Kirkehist. Samlinger II, 2. rk. 229.
- 67) Rørdam: Danske Kirkelove 3, 268.
- 68) Danmarks gamle Købstadslovgivning III, 467.
- 69) Staf 254. Se også Knut Drake.
- 70) Kancelliets Brevbøger 1584-1588, 271 (1585).
- 71) Svenska Riksdagsakter III, n. 12-14. Staf 271.
- 72) Saml. til Jy. Top. Hist. III, 148-149.
- 73) Danske Vider og Vedtægter, III, 2. hefte, 239.
- 74) Glossarium Diplomaticum 184.
- 75) Secher I, 1. hefte, 1.
- 76) Skadst Herreds tingbog 1637, 197.
- 77) Svenska Riksarchivets Pergamentsbref 2992.
- 78) Svenskt Diplomatarium 582.
- 79) Dipl. Suecanum 4031.
- 80) F.eks. Sæby 1465 (Rep. dipl. reg. 2 rk., 1, 625).
- 81) Reg. dipl. reg. 2 rk., 1, 525.
- 82) Københavns Diplomatarium IV, 135.
- 83) Hee, Madum, Ullborg.
- 84) Rørdam: Tillæg til Kirkeordinansen 631.
- 85) Danske Domme IV, n. 579, 266.
- 86) De svenska Landskapslager (S.L.) 1, 3. De danske landskabslove er ikke nær så udførlige i deres beretninger, vel fordi forholdene i Danmark var noget mere cementerede.
- 87) S.L. 1,8.
- 88) S.L. 1, XXIX, 19.
- 89) Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KHL): »Gudsdom«.
- 90) Holmberg 141-142.
- 91) Dahlerup 1963, 81f.
- 92) J.M. – Crone 75.
- 93) Peder Palladius V, 99.
- 94) Wessén 109.
- 95) Petersen, S.P., 127. Se iøvrigt Saml. Jy. Top. Hist. IX, 1982-83, p. 322.
- 96) Haupt 1924, 33.
- 97) Peder Palladius I, 201 og II, 316.
- 98) J.M. – Crone 71.
- 99) D.K., Københavns amt, 47.
- 100) Paulus Helie V, 276.
- 101) Pegalow 215.
- 102) Pegalow 222. Djævlene findes også i finske våbenhuse – f.eks. i Uudellakirkolla og Taivassalossa (Wennervirta 230f). Måske står djævlerestillinger i våbenhuse i forbindelse med exorcisme.
- 103) Cornell 46-47. Nicher i våbenhuse er selvfølgelig ikke altid alternicher; sparenicher og dekora-tionsnicher er uhyre almindelige.
- 104) S.K. no. 110, Estuna.
- 105) Pegalow hævder dette på grundlag af en artikel i Kyrkohistorisk Årsskrift, 1966, 42f, af Kihlström.
- 106) Som i Tensta (Nisbeth).
- 107) Wilcke-Lindqvist 193f.
- 108) F.eks. lod Peder Rowen »bøwen enes Capelle« ved Haderslev kirke i 1443 (Mathiessen n. 25).
- 109) D.K., Sorø amt 483.
- 110) Arkæologisk kan det være vanskeligt at afgøre, om et givet fundament hidrører fra et alter eller fra bænke. Her skulle der dog ikke være tvivl.
- 111) I 1502 skødes en gård »till hæli Korss althæte som nyleghæ ær stichtet oc funderet weth then norre dør i sancti Nicholai« (Kjøbenhavns Dipl. IV, 276. Dette alter er måske påvist arkæolo-gisk, (D.K. Københavns amt, 484).
- 112) Själens Tröst 237.

- 113) S.K. n. 77, 309.
- 114) Södervall: »vappenhus«.
- 115) S.K. n. 24, 279.
- 116) S.K. n. 83, 144. I Solna kirke har der måske ligefrem været et monstransskab i våbenhuset, Solna kirkes våbenhus er iøvrigt interessant p.g.a. de kalkmalede fremstillinger af »Ars moriendi« (S.K. 83).
- 117) S.K. Uppland II, 3, fig. 213-214.
- 118) S.K. Uppland II, 3.
- 119) Färentuna, med to relikviagemmer, selve dækstenen er en romansk gravsten (S.K., Uppland VI, 125).
- 120) Schlyter: Cod. jur. Upl. Kirkiu Balk XIII, 58.
- 121) S.K. n. 130, 289.
- 122) F.eks. Sieverstedt, Slesvig og Søndersted, Holbæk amt.
- 123) Wessén 109.
- 124) S.K. n. 94.
- 125) I hvor høj grad er vanskeligt at afgøre. De tidligere omtalte malerier kan vel have fungeret ved sådanne lejligheder. Se iøvrigt Jacobsen 84-95 og 115.
- 126) D.K., Haderslev amt, 365.
- 127) D.K., Tønder amt, 1283.
- 128) Nikolajkirken i Burg, Fehmarn (Haupt 1924, 196).
- 129) Svenska Riksdagsakter III, 63, 64.
- 130) Latinsk-Svenskt Glossarium 536.
- 131) Resen 118.
- 132) Bosworth 1155.
- 133) Grimm.
- 134) Dipl. Norwegicum 6, 84.
- 135) Sophus Bugge 4f.
- 136) D.K., Tønder amt, 1339.
- 137) D.K., Haderslev amt, 584 og 554.
- 138) D.K.'s redaktion, arkivblad 11.
- 139) J.M. – Idum 368, 328 og 168.
- 140) D.K., Tønder amt, 1406.
- 141) Søren Lintrup's Visitatsbog.
- 142) D.K., Maribo amt, 38.
- 143) Danske Magazin, 3 rk., 3. hefte, 100, note 12.
- 144) Johannsen 226-227.
- 145) Richthofen 860.
- 146) Lübben 168. Ordet kendes også fra de svenske landskabslove og fra Rævebogen: »blek und mager is he van pinen/hunger, dorst und sware karinen« (Lübben, A.: Reinke de Vos 1498, Oldenburg 1867) og fra Hr. Michaels Rimværker (her fra Ellen Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling, København 1908, 164, note 2): »Siu karener og swo VII aars schreft«.
- 147) J.M – Idum 368.
- 148) D.K., Aarhus amt, 1685.
- 149) Kjøbenhavns Dipl. IV, 135.
- 150) Dipl. Vibergense 29.9.1555.
- 151) Dipl. Norwegicum 14, II, 644 og 645 (1529).
- 152) J.M. – Crone 170.
- 153) F.eks. Åstrup, Svendborg amt.
- 154) J.M. – Idum 109.
- 155) D.K., Tønder amt, 1155.
- 156) Haupt 1924, 196.
- 157) Nyrop: Danske Gilde og Lavsskraaer 1, 731.
- 158) Michelsen: Urkunden, 105.
- 159) Ahrnung: De Hellige tre Kongers Kapel, 33.
- 160) D.K., Præstø amt, 718. Kirken skal have været valfartskirke. I den forbindelse kan det nævnes, at man fra det nærmeste udland kender udvendige prædikestole på våbenhuse (selv om nogle af

- dem nok snarere er mistolkede lastluger), f.eks. Knivsta, Uppland og Vallby, Södermanland (Andersson i KHL), Masku, Finland (Riska 143). Udvendige kalkmalerier er påvist ved Øse kirke i Sønderjylland (meddelt af arkitekt Søren Gotfred Petersen). Udvendige kirkelige handlinger kan have fundet sted ved markeder og møder.
- 161) Steenberg 85. Nogle af Steenbergs ideer om våbenhuset i Ratzeburg er kraftigt imødegået af Plesner (Plesner, J.: »Lübeck og Danmark ved År 1200«, Scandia IX, 1936, hæfte 1).
- 162) Holmberg 141.
- 163) Skov 236f.

LITTERATUR

- Acta Pontificum Danica I-III.* Pavelige Aktstykker vedr. Danmark. Kbh. 1904-43.
- Andersson, Iwar:* Vapenhus. Kulturhist. Leks. for Nordisk Middelalder. XIX, 516f.
- Andresen, Carl:* Einführung in die Christliche Archäologie. Die Kirche und ihrer Geschichte. I, B 1. Teil. Göttingen 1971.
- Arnhung, J. O.:* De Hellige tre Kongers Kapel. Kbh. 1965.
- Arnhung, J. O.:* Roskilde Domkapitels Historie I-II. I Roskilde 1937. II Kbh. 1970.
- Beskow, Hans:* Nederluleå kyrka och Luleå gamla stad. Svenska Fornminnesplatser 35. Stockholm 1968.
- Bosworth, F. R. S.:* An Anglo-Saxon Dictionary. London 1898.
- Braun, Hugh:* Parish Churches. Their Architectural Development in England. London 1970.
- Braunfels, Wolfgang:* Monasteries of Western Europe. Their Architecture and the Orders. London 1972.
- Bugge, Sophus:* Nogle Steder i Eddadigtene. Arkiv för Nordisk Filologi XIX, ny följd 15, p. 1ff.
- Cnattingi, B.:* Brandmärken på medeltida timmerhus. Fornvännen 1970, p. 144-148.
- Colgrave, B. og Mynors, R. A. B.:* Bedes Ecclesiastical History of the English People. Oxford 1969.
- Cornell, H.:* Studier över uppländska kyrkmålningar. Upplands Fornminnesförenings Tidsskrift 10, XL-XLI.
- Cruden, S.:* Arbroath Abbey. Proceedings of the Scottish Society of Arcaheology 1954-56, p. 94-99.
- Dahlerup, Troels:* Det danske sysselprovsti i middelalderen. Kbh. 1968.
- Dahlerup, Troels:* Studier i senmiddelalderlig kirkeorganisation. Kbh. 1963.
- Danmarks gamle Købstadslovgivning.* Ved E. Kroman. Kbh. 1955.
- Danmarks Gamle Love.* Ved E. Kroman og Stig Juul. Kbh. 1945.
- Danmarks Kirker.* Udg. af Nationalmuseet. 1933ff.
- Danske Magazin.* Udg. af det Kgl. Selskab. Kbh. 1745ff.
- Danske Vider og Vedtægter.* Ved P. Bjerger og T. J. Söegaard. Kbh. 1913-20.
- Diplomatarium Norwegicum.* Ved Unger, Hvidfeldt og Kaas. Christiania 1895ff.
- Diplomatarium Suecanum.* Stockholm 1829ff.
- Diplomatarium Vibergense.* Ved A. Heise. 1879.
- Drake, Knut:* Der Kirchenplatz in Finlands als Treffpunkt im Mittelalter. Acta Visbyensa IV. 1971.
- Eriksen, E.:* Kanonhallen. Tøjhusmuseets vejledninger. 5. udg. Kbh. 1970.
- Fletcher, E. G. M. og Jackson, E. D. C.:* Porch and Porticus in Saxon Churches. The Journal of the British Archeological Association, 3. Series, vol. XIX, 1956. P. 1-14.
- Glossarium Diplomaticum.* Ved E. Brinkmeier. 1856-63.
- Grimm, W. J.:* Deutsches Wörterbuch. Leipzig 1922.
- Götz, Wolfgang:* Zentralbau und Zentralbautendenz der Gotischen Architektur. Berlin 1968.
- Haupt, Rikard:* Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kiel 1887.
- Haupt, Rikard:* Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig. Heide 1924.
- Holmberg, Rikard:* Den Skånska Öresundskustens medeltid. Lund 1977.
- Hübertz, J. N.:* Bornholms Historie. Kbh. 1851.
- Jacobsen, J. C.:* Djævlebesværgelse. Træk af exorcismens historie Kbh. 1972.
- Johannsen, A.:* Das Vorhaus an den Nordfriesischen Kirchen. Friesisches Jahrbuch 1955, Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde und Heimatliebe, Band 30, p. 219-229.
- Johansen, Hilding:* Gudsdom. Kult.hist. Leksikon for Nord. middelalder, V, 549.

- Kancelliets Brevbøger* vedr. Danmarks indre Forhold. Ved L. Laursen. Kbh. 1916.
- Kjøbenhavns Diplomatarium I-VIII*. Ved O. Nielsen. Kbh. 1872-87.
- Latinsk-Svenskt Glossarium* efter cod. Ups. C 20. Ved E. Neumann. Uppsala 1918.
- Et Fornsvenskt Legendarium*. Ved G. Stephens. Cod. Bildstenianus. Bind II, Legenden om den Hellige Magnus.
- Lübben, A.*: Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Darmstadt 1965.
- Malmö Stads Urkundsbok*. Ved L. Weibull. Malmö 1901.
- Mathiessen, C. M. A.*: Aktstykker til Oplysning om Kannikcollegiet i Haderslev før Reformationen. Aarb. fra Gehejmearchivet II, tillæg p. 3-72. 1860.
- Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Ved A. Crone. Odense 1853.
- Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Ved A. R. Idum. Odense 1929.
- Michelsen*: Urkundenbuch zur Geschichte des Landes Dithmarschen. Altona 1834.
- Møller, Elna og Olsen, Olaf*: Danske trækirker. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, p. 35-59.
- Nielsen, O.*: Historiske Efterretninger om Vester Horne Herred. Danske Samlinger II, 1866-67, p. 8ff.
- Nisbeth, Åke*: En Medeltida Räkenskapsbok från Hjalsta Kyrka. Fornvännen 1956.
- Nyrop, C.*: Danmarks Gilde og Lavsskraer fra Middelalderen. I-II. Kbh. 1899-1900.
- Nyrop, C.*: Den danske Boghandels Historie I-II. Kbh. 1901.
- Olaus Magnus*: Historia de gentibus septentrionalibus. Romae 1555. Fascimile 1977.
- Olsen, Qlaf og Schmidt, Holger*: Fyrkat I, borgen og bebyggelsen. Kbh. 1977.
- Osvald, F., Schaefer, L. og Sennhauser, H. R.*: Vorromanischer Kirchenbauten. München 1966.
- Owen, Dorothy M.*: Church and Society in Medieval Lincolnshire. Lincoln 1971.
- Paulus Helie*. Skrifter af Paulus Helie. Ved M. Kristensen. Kbh. 1935.
- Peder Palladius*: Danske Skrifter. Ved Lis Jacobsen, Kbh. 1914-15.
- Pegalow, Ingalil*: Från Helga Legem till Blåkulla. Vappenusmålningar i Uppländska kyrkor. Bild och Betydelse, 1974.
- Petersen, Carsten*: Landsbykirker i Haderslev Provsti efter reformationen. Sønderjyske Aarbøger 1931, p. 234ff.
- Petersen, S. P.*: Them kirke. Østjysk Hjemstav 1956, p. 127.
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis* – series sekunda. Ved W. Christensen. Kbh. 1928.
- Reasen, P. H.*: Atlas Danicus. Aarhus Stift. Ved Helge Søgaard. Aarhus 1967.
- Richthofen, K.*: Altfrisische Wörterbuch. Göttingen 1840.
- Riska, Tove*: Masku. Mynämäen Rovastikunta. Suomen kyrkot. Helsinki 1961.
- Roxburghshire, vol 1*. An inventory of the ancient and historical monuments of Edinburgh. 1956.
- Rørdam, H.*: Danske Kirkelove I-III. Kbh. 1889.
- Rørdam, H.*: Forslag fra Danmarks og Norges Biskopper om Tillæg til Kirkeordinansen 1631. Kirkehistoriske Samlinger 3, II, 93ff.
- Sauer, Joseph*: Symbolik des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung in der Auffassung des Mittelalters. Freiburg 1924.
- Schlyter, C. J.*: Codex Juris Upplandici. Stockholm 1834.
- Schlyter, C. J.*: Codex Juris Vestmannici. Lund 1841.
- Scriptores Rerum Danicarum Mediævii*. Ved Jacobus Langebæk. 1772-1878.
- Secher, V. A.*: Forordninger og Recesser og andre kongelige Breve 1558-1660. Kbh. 1887-1917.
- Sjælens Tröst*, Ved G. E. Klemming. Stockholm 1871-73.
- Skast Herreds Tingbøger*. Tingbogen 1637. Ved Poul Rasmussen. Kbh. 1956.
- Skov, Erik*: Almuebænk og herremandsstol? Festskrift til Harald Langberg. Nationalmuseet 1979.
- Sonnenstein-Wendt, C.*: Om reformationen i Malmö och de första lutherska Prestarna derstädes. Kirkehist. Saml. 2,2, p. 128 ff.
- Staf, Nils*: Marknad och möte. Stockholm 1935.
- Steenberg, Jan*: Studier i Dansk og Nordtysk Teglstensarkitektur i 13. århundrede. Kbh. 1935.
- De svenska landskapslager I-IV*. Ved Åke Holmbäck og Elias Wessén. Uppsala 1939.
- Svenska Riksarchivets Pergamentsbref* från och med år 1351. Stockholm 1866-68.
- Svenska Riksdagsakter, III*, Ved E. Hildebrand og O. Alini. Stockholm 1887-1931.
- Svenskt Diplomatarium*. Från och med år 1401. Stockholm 1875-1904.
- Sveriges kyrkor*. Stockholm 1938ff.
- Söderwall, K. F.*: Ordbok öfver svenska medeltidsspråket. Lund 1901.
- Søren Lintrup's Visitatsbog*. Samlinger til Jysk Topografi og Historie 3 rk. 2.

Taylor, H. M. og Taylor, J.: Anglo-Saxon Architecture. Cambridge 1965.

Trap 5. udg.

Uldall, Kai: Om Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. Fortid og Nutid, 9. bind, p. 119-34 og 218-42.

Wennervirta L.: Gootilaista Monumentaalimaalausta, Länsi-Suomen ja ahvenanmaan kirkoissa Suomen muinaismuistoyhoistyksen aikakauskirja XXXVIII: 1. Helsinki 1930.

Wessén, Elias: En samling uppsatser om svenska medeltidshandskrifter och texter. 1. Landskapslagerne. Stockholm 1968.

Wilcke-Lindqvist, I.: En kyrkoreparation på 1400-tallet. Fornvännen 1932, p. 193ff.

Århus Domkapitels Jordebøger I-II. Ved Poul Rasmussen. Kbh. 1972.

Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv I-VII. Kbh. 1852-83.

